

7. Adıllar ve öğretimi

7.1 Adılın tanımı

Ders kitaplarında adılar, "isimlerin yerini tutan kelimeler" biçiminde tanımlanmaktadır. Adılların en belirgin özelliği olarak da "nesnelere işaret etme veya temsil etme yoluyla belirtmeleri" dir. Bu açıklamaya göre (1b)deki tümcede adıl "kitap" sözcüğünün yerini tutmaktadır. Ayrıca, "kitap" nesnesini işaret etmektedir.

- (1) a. Bana **kitabı** versene!
b. Bana **onu** versene!

Öncelikle ikinci yargıyı değerlendirelim. Yani gerçekten, adılar "nesnelere işaret etme veya temsil etme yoluyla" belirtmekte midirler? Aslında sadece adılar değil, açık AÖler bu görevi üstleniyor gibidir. (1a)daki tümcede, *kitap* AÖsü belirli bir nesneyi "işaret etmekte" ya da "temsil etmekte" dir. Oysa adılın böyle bir gönderimi yoktur. Yani adıl (1a) tümcesi olmadan hangi nesneyi işaret ettiğini belirlemek olanaklı görülmemektedir. Öyleyse, adılar nesnelere işaret etmemekte, tam tersine AÖleri işaret etmektedir:

- (2) O **kitabı** okudun mu? Eğer okuduysan bana **onu** versene!

Ayrıca adılların "isimlerin yerini tutan kelimeler" olduğu açıklaması bu öğelerin yapısal özelliklerini ortaya koyamadığı gibi, yanlışır da. Örneğin, (3)te adılın bir adın yerine kullanılmadığı, "bir varlığı da işaret yoluyla" karşılamadığı ama bir tümceye gönderimde bulunduğu görülmektedir.

- (3) Daha sonra Erkin **şunu** söyledi: "Buralardan gitmek istiyorum"

Öyleyse adılların kendinden önce ya da sonra gelen öğelerle **bağlama ilişkileri** içinde olduğu, adılların bu öğelere **gönderimi** olduğu söylenebilir.

7.2 Adılların bağlama ilişkileri

7.2.1 Temel kavramlar

Yukarıdaki açıklamalar adılların doğrudan varlıkları işaret etmediğini tümce içindeki ya da dışındaki başka öğeleri işaret ettiğini belirtmektedir. (2)deki örneği yeniden ele alırsak, bu örnekte adılın *kitap* AÖsüne **gönderiminin** olduğu, *kitap* AÖsünün **öncül** olduğunu söyleyebiliriz. Burada, adıl ile *kitap* AÖsü **bağlanmaktadır**, dolayısıyla bu iki öğe **eşgönderimlidir**.

- (2) O **kitabı** okudun mu? Eğer okuduysan bana **onu** versene!



Yukarıdaki örnekte, adılın kendinden önceki bir öğeye bağlandığı görülmektedir. Yani burada bir öngönderimden söz edilebilir. Oysa (3)teki örnekte adılın kendinden sonraki bir öğeye bağlandığı, yani bir **artgönderimin** olduğu görülmektedir:

- (3) Daha sonra Erkin **şunu** söyledi: "Buralardan gitmek istiyorum"



7.2.2 Adılların farklı gönderimleri

Adılların türlerine göre gönderim biçimleri de farklılaşmaktadır. (4)te *kendi* adılı, (5)te *birbiri* adılı tümce içindeki bir AÖye bağlanmaktadır:

- (4) Erkin *kendine* güldü.



- (5) Çocuklar *birbirlerine* güldü.



Ancak yukarıdaki örneklerin tersine (6)da *ona* adılı ve (7)de açık AÖ tümce içindeki bir AÖye bağlanmamaktadır:

- (6) Erkin *ona* güldü.



- (7) Erkin *resme* güldü.



İşte bir ögenin (4) ve (5)teki gibi bir tümce içinde (ya da belirli bir alan içinde) bağlanabilme özelliği **göndergesel** özelliktir. Bunun için (4) ve (5)teki adılar göndergesel özelliğe sahipken (6) ve (7)deki ögeler böyle bir özelliğe sahip değildir:

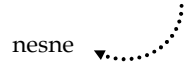
- (8) *kendi, birbiri* +göndergesel
o -göndergesel
resim -göndergesel

Ancak (6) ve (7)deki *o* ve *resim* ögelerinin farklı özellikleri olduğuna yukarıda değinmiştik. *Resim* AÖsü belirli bir kavramı işaret ederken *o* adının doğrudan bir kavramı işaret edemeyeceğini, kendinden önceki bir AÖye bağlanması gerektiğini daha önce belirtmiştik:

- (9) Necla o gün çok komikti, Erkin de *ona* güldü.



- (10) Necla o gün çok komikti ama Erkin sadece *resme* güldü.



Yukarıda da görüldüğü gibi *o* adlı bir tümce dışında (ya da belirli bir alan dışında) bağlanabilirken *resim* AÖsü doğrudan doğruya nesnenin kendisini işaret etmektedir: İşte, *kendi* ve *birbiri* adılarında da olmayan, açık AÖde de olmayan bu özellik **adılıslı** özelliğidir.

- (11) *kendi, birbiri* -adılıslı
o +adılıslı
resim -adılıslı

Bu üç AÖyü her iki özelliğe göre değerlendirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

- (12) AÖ türleri
göndergeler (*kendi, birbiri*) +göndergesel, -adılıslı
adılıslılar (*o*) -göndergesel, +adılıslı
g-anlatımlar (*resim, Erkin vb.*) -göndergesel, -adılıslı

Buna göre tüm diller için geçerli olabilecek kimi ilkeler bulunmaktadır. Bunları (13)teki gibi sıralayabiliriz:

- (13) A. Bir gönderge "bağlama alanı" içinde bağlı olmalıdır.
B. Bir adılıslı "bağlama alanı" dışında bağlı olmalıdır.
C. Bir g-anlatım her yerde özgür olmalıdır.

(13)teki ilkeler tüm diller için geçerli olsa da bu ilkelerde geçen "bağlama alanı"nın sınırlılığı dilden dile değişebilmektedir. Örneğin İngilizce *himself* göndergesi için bağlama alanının sınırı tümcecikken Japonca *zibun* adılı için bağlama alanının sınırı tümcecğin sınırını aşmakta anatümcecin sınırına kadar ulaşmaktadır:

- (14) Ayşe_i thinks that [Zeynep_j loves herself_{i/j}]
Ayşe düşün- TÜM Zeynep seviyor kendi
'Ayşe Zeynep'in kendisini (Zeynep) sevdiğini düşünüyor'

- (15) Ayşe_i wa [Zeynep_j ga zibun_{i/j} o aisite iru] to omotte iru
Ayşe KONU Zeynep YAL kendi BEL seviyor İLGİ TÜM düşün- İLGİ
'Ayşe Zeynep'in kendisini (Zeynep ya da Ayşe) sevdiğini düşünüyor'

Şimdi Türkçede adılıslı olarak *o* adını ve gönderge olarak *kendi*, *kendisi* ve *birbiri* adılarını inceleyelim.

ek bilgi 1

Bağlama ilişkilerinde gönderimsel özellikleri göstermek için -yukarıda gösterildiği gibi- oklar yoluyla **bağlantı** kullanılmaktadır (bkz. Higginbotham, 1983). Ancak daha yaygın bir yöntem, **dizinleme** tekniğinin kullanılmasıdır (bkz. 2.3). Buna göre, (4) ve (6)daki örnekleri dizinleme tekniğinde şöyle gösterebiliriz:

- (i) Erkin_i kendine_i güldü.
(ii) Erkin_i ona_i güldü.

(i)de kendine dönüşlü adlı Erkin AÖsü ile **eşdizinli**dir. Oysa (ii)de *o* adlı Erkin AÖsü ile farklı dizinlidir.

7.3 Kişi adıları ve bağlama özellikleri

7.3.1 Bağlama alanı

Yukarıdaki örneklerde *o* adılının “tümce dışında” bağlanması gerektiği belirtilmişti (bkz. (9)). Türkçede *o* adılında bağlama alanı sınırı sadece tümce değil, eylemcil (yani tümce) ya da adıl uyum içeren yapıların da (yani ad tamlaması, tümcecik vb.) dışında bağlanmaktadır:

(16) Funda Erkin’e; [sadece **onun**ı istedikler-**in**]-i sordu.

(17) Erkin; bütün gün konuştu. [Ben de **onu**ı dinledi-**m**].

7.3.2 Öncülün kişi ve sayı özellikleri

Adılın olası öncüle bağlanması için öncülün kişi ve sayı özelliklerinin adıl ile aynı olması gerekmektedir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

(18) Funda; bana; [Erkin’in **beni** çok sevdiğini ama **onu**ı sevmediğini] söyledi.

(19) Funda; bana; [Erkin’in **onu**ı çok sevdiğini ama **beni** sevmediğini] söyledi.

Her iki örnekte de adılısılar tümcecik (bağlama alanı) dışındaki bir öncüle bağlanmaktadır. Ancak (18) ve (19)daki örneklerde farklı bağlama ilişkileri gözlenmektedir. Bu farklılaşmanın öncül ve adılısılın kişi ve sayı özellikleri ile ilgili olduğu açıkça gözlenebilmektedir.

7.3.3 Öncülün konumu

Adılısıların öncüllerine bağlanması ile ilgili kısıtlamalar sadece bağlama alanı dışında bağlanması ve öncülün kişi ve sayı özellikleri değildir. Diğer bir kısıtlama da öncülün sözdizimsel konumudur. Kişi adılarının öncüllerine bağlanması ile ilgili şu özellikler bulunmaktadır:

A. Kişi adılı nesne konumundaysa özne olan ya da özne olmayan öncüllere bağlanabilir:

(20) Funda; bana [Erkin’in **onu**ı çok sevdiğin]-i söyledi.

(21) Ben Funda’ya; [Erkin’in **onu**ı çok sevdiğin]-i söyledim.

B. Kişi adlı özne konumundaysa adılısıl özne olan öncüllere bağlanamaz, sadece nesne konumundaki öncüllere bağlanabilir:

(22) *Funda; bana [**onun**ı da Erkin’i sevdiğin]-i söyledi.

(23) Ben Funda’ya; [**onun**ı Erkin’i sevdiğin]-i söyledim.

(22)deki gibi durumlarda kişi adılının silinmesi gerekmektedir:

(24) Funda; bana [*adılı* Erkin’i sevdiğin]-i söyledi.

Burada, *o* adılı daha alttaki bir tamlamanın öznesi ise, özne konumundaki öğeye bağlanabilmektedir:

(25) Funda; [[sadece **onun**ı çantası]-nın çalındığın]-ı sanıyor.

7.3.4 Bağlaçlı yapılarda öncüller

Kişi adılı, bağlaçlı yapılardaki öncüllerden sadece birine değil, hepsine birden bağlanması gerekmektedir:

(26) a. *[Erkin_i, Funda ve Zeynep’in öğretmeni] **ona**ı kızdı.

b. [[Erkin, Funda ve Zeynep]_i’in öğretmeni] **onlara**ı kızdı.

(27) a. *[Hem Erkin_i hem Funda gelince] **onu**ı dışarı attık.

b. [[Hem Erkin hem Funda]_i gelince] **onları**ı dışarı attık.

7.4 Dönüşlü adılar ve bağlama özellikleri

Dönüşlü adılar, kişi adılarının tersine belirli bir alan içinde bağlı olmalıdır.

(27) Erkin_i **kendine**ı hayran.

(28) *Erkin_i **ona**ı hayran.

7.4.1 Dönüştü adılarda kişi ve sayı çekimi

Kişi adıları gibi dönüştü adıları da kişi ve sayı özellikleri taşımaktadır. Dönüştü adıların kişi ve sayıya göre çekimi aşağıdaki gibidir.:

- (29) kendi-m kendi-miz
 kendi-n kendi-niz
 kendi kendi-leri

Burada dikkati çeken bir nokta, üçüncü kişi tekil çekiminin *kendisi* biçiminde değil, *kendi* biçiminde görülmüştür. Kornfilt (1997:139), kimi konuşucularca *kendisi* adılı üçüncü tekil kişi dönüştü adil için kullanılsa da bunun sınırlı olduğunu ileri sürmekte ve üçüncü kişi tekil çekiminin *kendi* biçiminde olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak dilbilgisi kitaplarının bu konuda bir tutarlılık sergilediğini söylemek güçtür. Burada, dönüştü adılın üçüncü tekil kişi çekimi *kendi* olarak ele alınacak ve bu adil gönderge ve adılısı özelliğı taşıyan *kendisi* adılından ayrı tutulacaktır.

Öncül ile adılın kişi ve sayı özelliklerine ilişkin uyumu için aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

- (30) a. **Ben_i kendime_i** hayranım.
 b. **Erkin_i beni kendinden_i** bezdirdi.
 c. **Çocuklar_i bize kendilerini_i** anlattılar.

7.4.2 Dönüştü adılarda uzun aralıklı bağlama

Türkçe dönüştü adılar tümcecik içinde bağlanabildiğı gibi tümcecığın dışında da bağlanabilmektedir. Türkçedeki bu durumu *o* adılı ile karşılaştırılarak verelim:

- (31) *tümcecik içinde bağlama*
 a. [Erkin'in_i **kendine_i** hayran olduğun]-u biliyorum.
 b. *[Erkin'in_i **ona_i** hayran olduğun]-u biliyorum.
- (32) *tümcecik dışına bağlama*
 a. Erkin_i [**kendini_i** sevdiğim]-i çok iyi biliyor.
 b. Erkin_i [**onu_i** sevdiğim]-i çok iyi biliyor.

Ancak dönüştü adıların bağlanmasıyla ilgili kimi kısıtlamalar da bulunmaktadır. Dönüştü adıların kişi adıları ile karşıtlık oluşturduğu bağlam da bulunmaktadır. Dönüştü adılar eylemcil UYUM özellikli tümce ya da tümceciklerin dışındaki öncüllere bağlanamamakta, ancak kişi adıları bu alanlar dışındaki bu öncüllere bağlanabilmektedir:

- (33) a. *Necla_i çok komikti, [ben de **kendine_i** güldü-m].
 b. Necla_i çok komikti, [ben de **ona_i** güldü-m]
- (34) a. *Erkin_i [**kendini_i** seviyor mu-yum] diye sordu.
 b. Erkin_i [**onu_i** seviyor mu-yum] diye sordu.
- (35) a. *Erkin_i biliyor ki [ben **kendini_i** seviyor-um].
 b. Erkin_i biliyor ki [ben **onu_i** seviyor-um].

Yukarıdaki belirlemelere göre (13)teki ilkeleri Türkçeye göre aşağıdaki gibi düzenleyebiliriz:

- (36) A. *Kendi* göndergesi "eylemcil uyumu içeren alan" içinde bağlı olmalıdır.
 B. *O* adılısı "eylemcil/adıl uyumu içeren alan" dışında bağlı olmalıdır.
 C. Bir g-anlatım her yerde özgür olmalıdır.

7.4.3 Kendisi adılının özellikleri

Türkçede *kendi* dönüştü adılı dışında üçüncü tekil kişiyi gösteren *kendisi* adılı da bulunmaktadır. Ders kitaplarında *kendi* ve *kendisi* adılarından söz edilmekte ancak bu iki adil arasındaki ayrımlara yer verilmemektedir. Bununla birlikte kimi kitaplarda *kendi* adılının durum ekleri ile kullanımının yanlış olduğu belirtilmekte ya da *kendi* ve *kendisi* adıların birbirlerinin yerine kullanılabilecek aynı adılın "doğru" ve yanlış" biçimleri olduğu ileri sürülmektedir. Ancak incelendiğinde, *kendisi* adılı bağlama özellikleri bakımından diğer dönüştü adılardan farklı davranmaktadır. *Kendisi* adılının özellikleri kimi yönleriyle *kendi* göndergesine kimi yönleriyle de *o* adılına benzemektedir.

- (37) a. Erkin_i **kendisine_i** hayran.
 b. [Erkin'in_i **kendisine_i** hayran olduğun]-u biliyorum.
 c. Erkin_i [**kendisini_i** sevdiğim]-i çok iyi biliyor.

- (38) a. Necla; çok komikti, [Erkin de **kendisine**; güldü].
b. Erkin; [**kendisini**; seviyor muyum] diye sordu.
c. Erkin; biliyor ki [ben **kendisini**; seviyorum].

(37a) ve (b)de görüldüğü gibi, *kendisi* adılı tıpkı bir gönderge gibi tümce içindeki bir öncüle bağlanabilmektedir. Ayrıca (37c)de da görüldüğü gibi, *kendisi* adılı -yine tıpkı *kendi* adılı gibi- adıl uyum ekinin bulunduğu alan dışında bağlanabilmektedir. (37)deki örnekler *kendisi* adılının (36a) ilkesine uygun olarak bağlandığını göstermektedir.

Ancak kendisi adılı, (38)de bambaşka özellikler sergilemektedir: (38)de sıralı tümcelerde, tümceciklerde kendisi adılının eylemcil uyum dışında da bağlanabildiği görülmektedir. Bu özellikler kendisi adılının o adılına benzer özellikler sergilediğini göstermektedir (krş (33)-(35)). Yani *kendisi* adılı (36b) ilkesine uygun olarak da bağlanmaktadır. *Kendisi* adılı kimi yönleriyle *kendi* adılına kimi yönleriyle de *o* adılına benzemektedir. Yani (36)daki ilkelerde hem A hem de B ilkesine uymaktadır. Ancak *kendisi* adılının *kendi* ve *o* adılından ayrılan özellikleri de bulunmaktadır. Şimdi bunları inceleyelim.

Bir gönderge olarak *kendisi* adılının *kendi* adılından ayrılan yönleri

Kendi adılı sadece özneye, *kendisi* adılı ise her iki öğeye bağlanabilmektedir:

- (39) Funda Erkin'e; **kendini**; anlattı.
(40) Funda; Erkin'e; **kendisini**; anlattı.

Bir adılısıl olarak *kendisi* adılının *o* adılından ayrılan yönleri

Temel üç ayrımı bulunmaktadır:

A. Özne konumundaki kişi adılı *o* özne konumundaki öncüllere bağlanamazken *kendisi* adılı için böyle bir sınırlama yoktur:

- (41) *Funda; bana [**onun**; da Erkin'i sevdiğin]-i söyledi.
(42) Funda; bana [**kendisinin**; de Erkin'i sevdiğin]-i söyledi.

B. Kişi adılı *o* tümce içindeki öncüllere bağlanamazken *kendisi* adılı için böyle bir sınırlama yoktur:

- (43) *Erkin; **ona**; hayran.
(44) Erkin; **kendisine**; hayran

C. *Kendisi* adılı sadece [+insan] özellikli öncüllere bağlanırken kişi adılı için böyle bir sınırlama yoktur:

- (45) a. Çok iyi bir müdür. **Onu** herkes sever.
b. Çok iyi bir müdür. **Kendisini** herkes sever.
(46) a. Çok korkunç bir köpek. Herkes **ondan** korkuyor.
b. *Çok korkunç bir köpek. Herkes **kendisinden** korkuyor.

7.4.4 Dönüşlü adıların diğer görünüşleri

Dönüşlü adıların yukarıda sıraladığımız görünüşlerinden farklı bazı görünüşleri bulunmaktadır. Bunlardan biri dönüşlü adılın çekimsiz olarak sıfat görevinde kullanılmasıdır:

- (47) **kendi** arabam **kendi** arabamız
 kendi araban **kendi** arabanız
 kendi arabası **kendi** arabaları

Bir başka görünümü özneyi vurgulamak için dönüşlü adılın kullanılmasıdır:

- (48) Erkin resmi **kendi** yapmış.

Yine bir görünüm olarak dönüşlü adılı vurgulamak için dönüşlü adılın önüne *kendi* adılının yerleştirilmesidir.

- (49) Siz **kendi kendinizi** çok eleştiriyorsunuz.

Bunu 'tek başına' anlamına gelen *kendi kendine* kullanımından ayırmak gerekmektedir:

- (50) Erkin **kendi kendine** konuşuyor.

Ayrıca Türkçede dönüşlü adıl kullanımının yanı sıra kimi eylemler için dönüşlü eki de kullanılabilir.

- (51) a. Ben; **kendimi**; yıkadım
 b. Ben; yıka-**n**-dı-m

7.5 İşteşli adılar ve bağlama özellikleri

İşteşli adılar, kişi adılarının tersine –tıpkı dönüşlü adılar gibi- belirli bir alan içinde bağlı olmalıdır.

(52) Çocuklar; **birbirlerine**; hayran.

(53) *Çocuklar; **onlara**; hayran.

7.5.1 İşteşli adılarda kişi ve sayı çekimi

Diğer tüm adılar gibi işteşli adıları da kişi ve sayı özellikleri taşımaktadır. Ancak diğerlerinden farklı olarak işteşli adılarda sayı kategorisi [+çoğul] özelliği taşıdığından kişi kategorisinde üç çekim söz konusudur:

(54) *birbir-im birbir-imiz

*birbir-in birbir-iniz

*birbir-i birbir-(ler)i

Bunun için de bu adılın öncülü sadece çoğul olabilmektedir:

(55) a. Çocuklar; **birbirlerine**; hayran.

b. *Çocuk; **birbirlerine**; hayran.

7.5.2 İşteşli adılarda uzun aralıklı bağlama

Türkçe işteşli adılar tümcecik içinde bağlanabildiği gibi tümceğin dışında da bağlanabilmektedir:

(56) a. [Çocukların; **birbirlerine**; baktığın]-ı gördüm.

b. Biz; [suçun **birbirimizde**; olduğun]-u sanıyoruz.

Ancak, eğer tümcecik içinde olası bir öncül varsa işteşlik adılının bu öncüle bağlanması gerekmektedir:

(57) a. *Biz; [çocukların **birbirimizden**; nefret ettiğin]-i biliyoruz.

b. Biz [çocukların; **birbirlerinden**; nefret ettiğin]-i biliyoruz.

Dönüşlü adılarda olduğu gibi, işteşlik adıları da eylemcil uyum içeren olan tümce ya da tümcecik dışındaki öncüllere bağlanamamaktadır:

(58) *Onlar; biliyorlar [ki [**birbirleri**; ders çalışmadı-Ø]].

Buna göre, (36)daki ilkeleri şöyle düzenleyebiliriz:

(59) A. *Kendi* ve *birbiri* göndergeleri “eylemcil uyumu içeren alan” içinde bağlı olmalıdır.

B. *O* adılısı “eylemcil/adıl uyumu içeren alan” dışında bağlı olmalıdır.

C. Bir g-anlatım her yerde özgür olmalıdır.

7.5.3 İşteşli eki

İşteşlik adılı ile işteşlik eki birbirine koşut iki yapıdır:

(60) a. Çocuklar; **birbirlerine**; baktılar.

b. Çocuklar; bak-ış;-tı-lar.

Ancak bu iki yapı her ne kadar birbirine koşut görünse de aralarında bazı ayrımlar bulunmaktadır. İşteşlik ekinin iki türü bulunmakta, işteşlilik adılı ise bunlardan sadece birine koşutluk göstermektedir. Düzenli işteşli yapılarda (61a)daki gibi eylemin “karşılıklı” yapılması ve Düzensiz işteşli yapılarda da (60b)deki gibi eylemin “birlikte” yapılması söz konusudur:

(61) a. Çocuklar bak-ış-ıyor-lar

b. Kuşlar uç-uş-tu-lar